

Resource: Kamusi ya Biblia (Tyndale)

Aquifer Open Bible Dictionary

This work is an adaptation of Tyndale Open Bible Dictionary © 2023 Tyndale House Publishers, licensed under the CC BY-SA 4.0 license. The adaptation, Aquifer Open Bible Dictionary, was created by Mission Mutual and is also licensed under CC BY-SA 4.0.

This resource has been adapted into multiple languages, including English, Tok Pisin, Arabic (عَرَبِيٌّ), French (Français), Hindi (हिन्दी), Indonesian (Bahasa Indonesia), Portuguese (Português), Russian (Русский), Spanish (Español), Swahili (Kiswahili), and Simplified Chinese (简体中文).

Kamusi ya Biblia (Tyndale)

F

Fidia, Filipo, Frigia, Fukuza, Kufukuzwa, Fumbo, Fundi

Fidia

Bei iliyolipwa ili kuwaachilia watumwa, mateka, mali, au maisha. Yesu alisema kazi yake yote ilikuwa kuhudumu kwa kutoa maisha yake kama fidia kwa watu wengi ([Mathayo 20:28](#); [Marko 10:45](#)). "Fidia" inahusiana kwa karibu na maneno kama "ukombozi" na "wokovu." Inahusiana na jinsi Kristo alivyolipia dhambi.

Kwenye Agano la Kale

Kwenye Agano la Kale, Mungu aliwapa watu wake sheria za kununua tena (au kukomboa) maisha na mali kwa kulipa fidia (linganisha [Mambo ya Walawi 25-27](#)). Fidia ilikuwa ni malipo yaliyotolewa ili kubadilisha kitu au mtu aliyekombolewa au kuwekwa huru.

Agano la Kale linatumia maneno matatu tofauti ya Kiebrania kwa fidia au ukombozi. Maneno haya hutafsiriwa kama "fidia" tu wakati maandiko yanaonyesha wazi kwamba bei ililipwa. Hata wakati tafsiri za Kiingereza zinapotumia maneno mengine kama "ukombozi," mara nyingi bado yanamaanisha kwamba bei ya fidia ililipwa.

Mojawapo ya maneno ya Kiebrania (*kopher*) linamaanisha "kifuniko" au "kifuniko." Ilikuwa ni malipo yaliyotolewa badala ya adhabu. Kwa mfano:

- Ikiwa ng'ombe alimuua mtu, mmiliki wake angeweza kulipa fidia ili kuokoa maisha yake mwenyewe ([Kutoka 21:30](#)).
- Mungu alihitaji kila Mwisraeli kulipa nusu shekeli kama fidia wakati wa sensa ili kuzuia tauni ([Kutoka 30:12](#)). Hii "pesa ya upatanisho" ilikuwa sadaka iliyotumika katika huduma ya maskani.
- Muuaji hangeweza kukombolewa, na yeoyote aliyepata usalama katika mji wa kimbilio hangeweza kurudishwa kwa fidia ([Hesabu 35:31-32](#)).
- Haikuwezekana kuepuka kifo kwa kulipa fidia ([Zaburi 49:7-9](#)).

Katika matukio machache, neno hili linatumiwa kumaanisha malipo yanayofanywa ili kuathiri mtu isivyo haki au kuwanyamazisha ([1 Samwel 12:3](#); [Mithali 6:35](#); [Amosi 5:12](#)).

Neno la pili la Kiebrania la "fidia" na "ukombozi" linahusiana na *go'el*. *Go'el* maana yake ni "mkombozi" au mtu anayerudisha kilichopotea. Linatokana na neno la Kiebrania linalomaanisha "kurudisha, kutengeneza, kukomboa, au kuokoa." Neno hili linarejelea sheria za familia za Mungu ambazo zilihitaji jamaa kusaidiana ([Mambo ya Walawi 25:25-55](#)). Jamaa wa karibu (jamaa) alikuwa na majukumu kadhaa:

- Jamaa alikuwa na jukumu la kurudisha mali ya familia ambayo mtu alipaswa kuuza ([Mambo ya Walawi 25:25-34; Ruthu 4:4-6](#)).
- Jamaa mmoja alikuwa na jukumu la kumwachilia huru jamaa ambaye alilazimika kujiuza kama mtumwa kwa sababu ya umaskini ([Mambo ya Walawi 25:47-55](#)).
- Jamaa mmoja aliwajibika kutafuta haki kwa jamaa aliyekufa kwa kumwadhibu mtu aliywaua ([Hesabu 35:19-27; Yoshua 20:3-5](#)).
- Jamaa pia alilazimika kuoaa mke wa kaka aliyekufa ambaye hakuwa na watoto ili ukoo wa familia uendelee ([Ruthu 3:9-13; 4:1-12](#)).

Kwa ujumla, *go'el* alikuwa mtu ambaye aliwasaidia au kuwatetea wengine. Kwa mfano, Yobu alimwombwa Mungu amttetee ([Yobu 19:25](#))

Kwa maana ya juu kabisa, Mungu ni jamaa na *go'el* (mkombozi) wa Israeli. Aliwakomboa kutoka kwa:

- utumwa wa Misri ([Kutoka 6:5-7](#)),
- kutoka utumwani Babeli, na
- kutoka kwa dhiki kwa ujumla (neno *go'el* linatokea mara 13 katika [Isaya 40-46](#)).

Hivyo Israeli inaitwa "waliokombolewa na BWANA" ([Isaya 35:10](#)), wakiwa wamekombolewa "bila fedha" ([52:3](#)). Hata hivyo, katika visa hivi, "malipo" yalikuwa na nguvu kuu za Mungu na uwezo.

Agano la Kale linatumia neno la tatu la Kiebrania (*pidyon*) kwa ajili ya fidia au malipo. Neno hili linatokana na sheria za biashara. Katika Agano la Kale, inatumika kwa njia kuu tatu :

- Ilitumika kwa wana wa kwanza.
Mungu aliokoa wazaliwa wa kwanza
wa Israeli wakati wa Pasaka huko
Misri. Baada ya hayo, wanyama wote
wazaliwa wa kwanza na wana,
walikuwa mali ya Mungu. Watu
walipaswa kulipa fidia ili kuwahifadhi
wana wao wazaliwa wa kwanza
([Kutoka 13:12–15; 34:20](#); [Mambo ya Walawi 27:27](#); [Hesabu 18:15–17](#)).
Baadaye, Mungu aliwachagua Walawi
wamtumikie Yeye badala ya wana
wote wazaliwa wa kwanza. Kwa kuwa
kulikuwa na wazaliwa wa kwanza 273
zaidi ya Walawi, malipo ya shekeli
tano yalilipwa kama fidia kwa kila
mmoja ([Hesabu 3:40–48](#)).
- Neno hili Neno hili pia lilitumika kwa
bei iliyolipwa kumkomboa mtumwa
kutoka utumwani ([Kumbukumbu la Torati 15:15; 24:18](#)) Pia ilitumika kwa
kumwachilia huru mtumwa wa kike
ambaye alikuwa suria ([Kutoka 21:8–11](#); [Mambo ya Walawi 19:20](#)) Mungu
anahalalisha sheria hizi kwa
kuwakumbusha Waisraeli kwamba
aliwaweka huru kutoka utumwani
Misri ([Kumbukumbu la Torati 15:15; 24:18](#))

- Biblia pia hutumia neno hilo la Kiebrania inapozungumza kuhusu Mungu kuwakomboa Waisraeli kutoka Misri ([Kumbukumbu la Torati 7:8; 9:26; 13:5; 2 Samweli 7:23; 1 Mambo ya Nyakati 17:21; Zaburi 78:42](#)) na kutoka Babeli ([Isaya 35:10; 51:11](#)). Wakati fulani Biblia inazungumza kuhusu Mungu kuwakomboa watu bila kutaja tukio fulani hususa ([Hosea 7:13](#); linganisha, [Kumbukumbu la Torati 21:8; Nehemia 1:10; Isaya 1:27; Jeremiah 31:11](#)).
).Mungu pia huwakomboa watu kutoka kwa kifo ([Hosea 13:14](#)), kutoka kwa dhambi ([Zaburi 130:8](#)), na kutoka kwa taabu ([25:22](#)).
Ukombozi huu daima unamaanisha malipo ya aina fulani au gharama, kama vile “nguvu kuu” au “mkono wenyewe nguvu” wa Mungu unaohitajika kwa ajili ya ukombozi.

Katika Agano Jipyta

Katika Agano Jipyta, kuna kundi moja tu la maneno yanayohusiana na kutumiwa kwa maana ya fidia. Maana ya msingi wa neno hili ni “kuweka huru” au “kuachilia.” Inamaanisha kumfungua mtu kwa kulipa bei. Katika Biblia za Kiingereza, neno “fidia” linatumwiwa karibu mara nane. Hizi ni matukio ambapo maandishi yanaelezea wazi kulipa bei ili kumkomboa mtu. Agano la Kale la Kiyunani (linaloitwa *Septuagint*) lilitumia neno hili kwa uangalifu. Waliitumia tu wakati maneno matatu ya Kiebrania yalimaanisha waziwazi kulipa fidia.

Matumizi muhimu zaidi ya “fidia” katika Agano Jipyta ni wakati Yesu anazungumza juu ya kifo chake mwenyewe. Yesu alisema kifo chake kingekuwa “fidia kwa ajili ya wengi” ([Mathayo 20:28; Marko 10:45](#)). Kuna mambo matatu muhimu Yesu alimaanisha kwa hili:

1. Yesu alikuja kutumika kwa kulipa fidia.
2. Bei ya fidia ilikuwa maisha yake mwenyewe.
3. Fidia yake ni mbadala (Yesu alichukua nafasi yetu kwa kulipa fidia hii)

Sehemu zingine za Agano Jipyta zinaeleza hili zaidi:

1. Yesu Kristo “alijitoa mwenyewe kuwa fidia kwa ajili ya wote” ([1 Timotheo 2:6](#)).
2. Yesu Kristo “alijitoa mwenyewe kwa ajili yetu ili atukomboe na maasi yote” ([Tito 2:14](#)).
3. Bei ya fidia ilikuwa “damu ya thamani ya Kristo,” ambaye alikuwa mwana-kondoo asiyé na dosari yoyote ([1 Petro 1:18-19](#))

Hii inatukumbusha juu ya dhabihu za wanyama katika Agano la Kale ambazo zilielekezwa kwa Yesu. Lakini kuna tofauti kubwa:

- Damu ya mbuzi na ndama haikuweza kuokoa watu.
- Lakini damu ya Kristo hutoa uhuru wa milele kutoka kwa dhambi ([Waebrania 9:12](#))

Biblia inatuambia kwamba mbinguni, watu waliookoka wanaimba wimbo mpya. Wanamsifu Yesu (aitwaye Mwana-Kondoo) kwa sababu damu yake ililipa fidia kwa ajili yao ([Ufunuo 5:9](#); linganisha ([14:3-4](#)))

Tazama pia Upatanisho; Mkombozi, Ukombozi

Filipo

Filipo

Filipo

1. Mtume wa Yesu. Jina la Filipo ni la tano katika kila orodha ya wale kumi na wawili, baada ya jozi mbili za ndugu, Simoni Petro na Andrea, na Yakobo na Yohana ([Mathayo 10:3](#); [Marko 3:18](#); [Luka 6:14](#)). Yohana mtume anaandika kwamba wakati Yohana Mbatizaji alizungumza kuhusu Yesu, akisema, "Tazama, Mwana-Kondoo wa Mungu!" wawili wa wanafunzi wake walianza kumuata Yesu. Mmoja wa hawa wawili alikuwa Andrea, ambaye kisha alimwambia ndugu yake Simoni Petro, "Tumempata Masihi," na akamleta kwa Yesu. (Mwanafunzi mwingine ambaye hakutajwa jina lake huenda alikuwa Yohana mwenyewe, mwandishi wa simulizi hili.) Siku iliyofuata, Yesu alikwenda Galilaya na huko akampata Filipo na kumwambia: "Nifuate." Yohana anaongeza kuwa Filipo alikuwa kutoka Bethsaida. Filipo naye akampata Nathanaeli na kumwambia, "Tumempata yule ambaye Mose katika sheria na pia manabii waliandika." Filipo alimwalika Nathanaeli, ambaye alikuwa na mashaka ikiwa kitu chochote kizuri kinaweza kutoka Nazareti, kuja na kuona mwenyewe ([Yohana 1:35-51](#)). Hadithi hii inaonyesha kuwa Filipo alikuwa mmoja wa wa kwanza kumuata Yesu na kwamba aliharakisha kuwaambia wengine wafanye vivyo hivyo. Kama mitume wengine, Filipo alikuwa bado na mengi ya kujifunza kuhusu utu na nguvu za Kristo. Wakati Yesu alipolisha watu 5,000, alimwuliza Filipo swali ili kumjaribu: "Tutapataje kununua mkate, ili watu hawa wapate kula?" Akiwa amechanganyikiwa, Filipo alijibu kwamba hata denari 200 (kiasi kikubwa, takriban nusu ya mshahara wa mwaka) hazingetosheleza kununua sehemu ndogo ya mkate kwa kila mtu ([Yohana 6:5-7](#)). Muujiza uliofuata

ulimfundisha kwamba Bwana wa uumbaji wote aliweza kulisha umati mkubwa wa watu.

Kuonekana kwa pili kwa Filipo kunapatika huko katika Yerusalem baada ya kuingia kwa ushindi kwa Kristo katika mji huo. "Wagiriki fulani" (wasio Wayahudi wanaozungumza Kigiriki) walimkaribia na kuomba, "Bwana, tunataka kumwona Yesu." Filipo alimwambia Andrea, na pamoja wakawaleta kwa Yesu ([12:20-22](#)). Hii inaonyesha kwamba Filipo alikuwa mtu ambaye wengine waliona ni rahisi kumkaribia, na pia kwamba alizungumza Kigiriki.

Usiku kabla ya kukamatwa, Yesu alikutana na wafuasi wake katika chumba cha juu. Wakati wa mukutano huu, Filipo alimwambia Yesu, "Bwana, tuonyeshe Baba, nasi tutatosheka."

Yesu alitumia wakati huu kumfundisha Filipo zaidi. Filipo alikuwa amejitolea sana kwa Mungu. Huenda alitarajia kwamba Yesu angemwonyesha kitu cha ajabu kuhusu Mungu. Hii ilikuwa sawa na wakati Mose alipouliza kuona utukufu wa Mungu katika [Kutoka 33:18](#). Lakini Yesu alimfundisha kwamba yeye mwenyewe, Mwana aliyefanyika mwili, ndiye Ufunuo wa kutosha wa Baba kwa wanadamu ([Yohana 14:8-10](#)).

Kuna tabia ya kuchanganya Philip mtume na Philip mwinjilisti (#2 hapa chini). Inawezekana kwamba Philip alihubiri katika maeneo mbalimbali kabla ya kuishi Hierapoli, mji wa Jimbo la Kirumi la Asia hadi kifo chake. Hajulikani kama alikufa kwa sababu za kawaida au aliuawa kwa ajili ya imani yake.

Tazama pia Mtume, Utume.

2. Myahudi wa Kiheleni (ambaye alizungumza Kigiriki na kufuata desturi za Kigiriki) alikuwa mfuasi wa Kristo. Filipo alikuwa mmoja wa wanaume saba waliochaguliwa kusimamia huduma ya msaada kwa wajane maskini wa jamii ya Wakristo huko Yerusalemu.
 Pamoja na Filipo, wanaume wote walikuwa na majina ya Kigiriki. Mmoja wao, Nikolao, alikuwa mgeuzi (sio Myahudi kwa kuzaliwa). Iwapo walifikiriwa kuwa mashemasi kwa maana ya kiufundi haiko wazi kabisa kutoka kwa akaunti. Tukio hili limekubaliwa kwa ujumla kama uundaji wa kundi maalum la wasaidizi katika kanisa, linaloitwa mashemasi ([Matendo 6:1-7](#)). Kati ya hao saba, Stefano na Filipo ndio pekee ambao tuna rekodi zaidi katika Agano Jipya. Wanaelezewa kama wanaume wenye sifa nzuri, waliyojaa Roho Mtakatifu na hekima (sura ya [3](#)).
 Filipo alijulikana kama "mwinjilisti," jambo ambalo linaonekana wazi kutoka [Matendo 21:8](#). Kichwa hiki kilikuwa kinastahili. Wakristo wa Yerusalemu walitawanyika wakati Sauli (wa Tarso) alipowatesa. Wakati huo huo, Filipo alikwenda Samaria na kutangaza injili kwa nguvu kubwa kiasi kwamba idadi kubwa ya watu walimgeukia Kristo kwa furaha ([Matendo 8:1-8](#)).
 Mungu alimwita Filipo aondoke Samaria na kuelekea kwenye jangwa la kusini mwa nchi. Huduma ya Filipo ilikuwa yenye nguvu na mafanikio. Kwa sababu hii, inaweza kuonekana kuwa ajabu na upumbavu kuondoka na kwenda mahali pengine. Hata hivyo, Filipo alisikiliza na kumtii Mungu.
 Kwenye jangwa hapakuwa na umati, lakini kulikuwa na afisa mmoja muhimu wa mahakama ya Ethiopia ambaye alikuwa ametembelea Yerusalemu na sasa alikuwa anarudi Afrika. Filipo alitambua kuwa Mungu

alikuwa na sababu nzuri ya kumtuma huko. Mhabeshi huyo alikuwa akisoma [Isaya 53](#), sura muhimu ya injili ya Agano la Kale. Filipo alimpa Habari Njema kwamba unabii huu ulikuwa unamhusu Yesu Kristo. Mwethiopia aliamini na akabatizwa. Aliendelea na safari yake akiwa na furaha (sura ya [25-40](#)). Uongofu wa mtu huyu mmoja ulionyesha kuwa Filipo alikuwa wa kwanza kutangaza injili kwa Mataifa na kwamba injili ilipelekwa na Mwethiopia hadi bara la Afrika. Wayahudi wakati huo walijivunia sana watu wao wenyewe na walitendea Wasamaria kama watu wasio na umuhimu. Wasamaria walikuwa kundi mchanganyiko la Wayahudi na wasio Wayahudi. Wayahudi pia walidhani watu wasio Wayahudi (walioitwa mataifa) hawakuwa safi kiibada. Hata hivyo, Filipo alikuwa tofauti. Alifurahia kuwaambia Wasamaria na Mwethiopia kuhusu Yesu. Matendo ya Filipo yalionyesha kwamba Habari Njema kuhusu Yesu ilikuwa kwa kila mtu, bila kujali walikotoka au kundi walilokuwa. Kazi yake inathibitisha kwamba upendo wa Mungu kupitia Yesu unapeanwa kwa uhuru kwa watu wote. Baadaye, Filipo aliishi Kaisaria kwenye pwani. Alionyesha ukarimu kwa Paulo na Luka walipokuwa njiani kuelekea Yerusalem mwishoni mwa safari ya tatu ya kimishonari ya mtume. Luka anatueleza kwamba Filipo alikuwa na binti wanen ambao hawajaolewa na walikuwa manabii ([Matendo 21:8-9](#)). Si muda mrefu baada ya hili, wakati Paulo alipokuwa kizuizini Kaisaria kwa miaka miwili, wema na urafiki wa Filipo lazima vilikuwa na maana kubwa kwake ([23:31-35; 24:23, 27](#)).

3. Mwana wa Herode Mkuu na Cleopatra na nusu kaka wa Antipa, ambaye mama yake alikuwa Malthace. Anaitwa Herode katika [Luka 3:1](#). Antipa alikuwa mtawala (gavana) wa Pereia na Galilaya kutoka 4 KK hadi mwaka wa 39 BK. Filipo alikuwa mtawala wa Iturea na maeneo mengine fulani kaskazini mashariki mwa Galilaya kwa miaka 37, kutoka 4 KK hadi 33 BK. Mke wake alikuwa mpwa wake Salome, ambaye alicheza mbele ya Herode kwa kubadilishana na kichwa cha Yohana Mbatizaji ([Mathayo 14:3-12; Marko 6:17-29](#)). *Tazama pia* Herode na Familia ya Herode.

4. Mwana wa Herode Mkuu na Mariamne, na mama wa Salome, Herodia. Herodia alimuacha mume wake ili kuwa mpenzi wa ndugu yake wa kambo, Herode Antipa. Ilikuwa ni kwa sababu ya uhusiano huu usiofaa kwamba Yohana Mbatizaji alimkemea Herode, na baadaye akafungwa na kukatwa kichwa ([Mathayo 14:3-12; Marko 6:17-29; Luka 3:19-20](#)).

Frigia

Eneo hili katika magharibi mwa Uturuki kwenye uwanda wa Anatolia lina mipaka isiyoelezeka kwa usahihi. Wafrigia walikuwa na asili ya Ulaya na waliitwa Wafrigia na Wagiriki. Walivuka Hellespont kutoka Makedonia na Thrace na kuishi hapa. Uhamiaji huu ulifuata mtindo wa jumla wa uvamizi kutoka Ulaya hadi sehemu hii ya Asia Ndogo. Wafrigia waliunda muungano wenye nguvu ambao ulistawi kati ya kuanguka kwa Dola ya Wahiti na kuibuka kwa Dola ya Walydia, yaani, kati ya karne ya 7 na 13 kabla ya Kristo.

Mji wao mkuu wa kidini ulikuwa katika "Mji wa Midas," Yazilikaya ya kisasa, takriban maili 150 (kilomita 241.4) kusini magharibi mwa Ankara. "Mji wa Midas" ulikuwa na akropolis iliylindwa na

ukuta wenyе minara, pamoja na mji wa chini. Ndani ya pango kubwa kulikuwa na chemchemi iliyofikiwa kwa ngazi zilizokatwa kwenye mwamba, ambayo ilitoa maji kwa miji ya juu na ya chini. Kaburi au mnara maarufu wa Mfalme Midas una maandishi ya Kifrigia yanayomtaja mungu wa kike "Mida," anayejulikana kama Cybele, mama wa miungu, anayechukuliwa kuwa mama wa kifumbo wa mfalme. Wanaakiolojia wa Kifaransa mnamo mwaka wa 1948-49 waligundua mabaki yanayoonyesha kuwa mji huo uliharibiwa katika karne ya sita KK, ukajengwa upya takriban karne moja baadaye, na hatimaye ukaharibiwa tena katika karne ya tatu KK.

Mungu wao jemadari alikuwa Cybele. Baadaye, alikua mungu wa uzazi wa Anatolia yote. Ibada za kifahari zilifanywa kwa heshima yake, zikiongoza kwenye ufuska uliokusudiwa kuwezesha uzazi kati ya wanadamu, wanyama, na mazao. Wakati Waioni na Wagiriki walipokaa Miletu na Efeso, Cybele alibadilishwa kuwa Artemi, mungu wa uzazi wa Kigiriki, ambaye hekalu lake huko Efeso lilikuwa moja ya maajabu saba ya dunia. Picha yake awali ilikuwa jiwe la kimeteoriti jeusi (rej. [Matendo 19:35](#)). Alikua mpenzi wa Adonis, mungu wa mimea, na ibada zao za uzazi zilikuwa za kawaida kote Mashariki ya Kati. Mungu huyu aliingizwa Rumi; hekalu kwa heshima yake lilijengwa kwenye Kilima cha Capitoline muda mfupi baada ya kuanzishwa kwa himaya.

Makabila ya Wagallic yalivamia eneo hilo takriban karne tatu kabla ya Paulo. Hii ilibadilisha hali ya idadi ya watu na kusababisha mgawanyiko wa kisiasa, kijografia, na kikabila ambao haukuwa thabiti kila wakati. Eneo lililojulikana kama Frigia hapo awali lilijulikana kama Galatia kutokana na wakaazi wapya. Hata hivyo, majina ya zamani yaliendelea kutumika.

Wayahudi walihimizwa kuishi katika eneo hili na wafalme wa Siria. Walikuwa sehemu muhimu ya jamii, na masinagogi yao yalikuwepo katika kila mji mkuu. Paulo alipita eneo hili akielekeea kutoka Likaonia kwenda Troa ([Matendo 16:6](#)) baada ya kuzuiwa na Roho Mtakatifu kuhubiri neno la Mungu katika Asia. Injili huenda ilifika eneo hili kupitia mahujaji waliokwenda Yerusalem na kumsikia Petro akihubiri. Huko, kwa mshangao, waliskia waumini wa mwanzo wakitangaza kazi za Mungu katika lugha yao ya asili ([2:8-11](#)). Baadhi yao waligeuka na kurudi nyumbani kusambaza Habari Njema.

Kwamba Ukristo ulifanya maendeleo ya mapema na kupata wafuasi wengi hapa inaonyeshwa na

ukweli kwamba katikati ya karne ya Pili, Montanus, kiongozi mwenye bidii wa kanisa, alitokea na kuhimiza kanisa kurudi kwenye nguvu za awali zilizokuwa na sifa ya Pentekoste. Hivyo, dhehebu la Montanism liliibuka, ambapo kiongozi huyo wakati mwingine alionekana kama mwili wa Roho Mtakatifu au nabii wa Mungu. Kwa mtazamo bora, harakati hiyo inaonekana kama jaribio la kurudi kwenye Ukristo wa awali na kupinga ongezeko la urasmi kati ya makanisa. Kufikia karne ya tatu, eneo lote lilikuwa karibu lote la Kikristo, kulingana na Eusebius.

Fukuza, Kufukuzwa

Kumfukuza mtu kutoka nchi au kundi kama njia ya adhabu.

Kwenye Biblia, neno "kutengwa" au maneno yanayofanana yanatumika mara kadhaa:

- Hukumu ya Mungu kwa Adamu na Hawa ([Mwanzo 3:23-24](#))
- Hukumu ya Mungu kwa Kaini ([4:9-14](#))
- Kurudi kwa Absalomu kutoka kwa Baba yake Daudi ([2 Samweli 13:37-39; 14:13-14](#))
- Kutawanywa kwa Waisraeli kutoka Nchi ya Ahadi ([Kumbukumbu la Torati 30:1; Isaya 11:12; Yeremia 16:15; Ezekiel 4:13](#))

Kufukuzwa kulijumuishwa katika orodha ya adhabu wakati wa uhamisho huko Babuloni kwa wale waliomwasi Mungu au mfalme wa Uajemi, Artashasta ([Ezra 7:26](#))

Sheria ya Musa iliamuru kwamba Mwisraeli angeweza "kutengwa" na jamii kwa makosa mbalimbali:

- Kushindwa kumtahiri mtoto wa kiume ([Mwanzo 17:12, 14](#))
- Kula mkate usiotiwa chachu wakati wa Pasaka ([Kutoka 12:15](#))
- kutoa dhabihu ya mnyama asiyé mtakatifu ([Mambo ya Walawi 17:1-4](#))
- Kula damu ([Mambo ya Walawi 17:10](#))
- Kutenda dhambi kwa makusudi ([Hesabu 15:30-31](#))
- Kushindwa kufuata taratibu za utakaso wa sherehe baada ya kugusa maiti ([Hesabu 19:11-20](#))

"Kukataliwa" kunaweza kumaanisha kutengwa kutoka kwa maisha ya kijamii na kidini ([Yohana 9:18-23, 34](#)). Baada ya uhamisho, wakati taifa la Israeli lilipotengwa, kunyang'anywa urithi na kutengwa kabisa kutoka kwa watu wa Mungu kulikuwa adhabu rasmi ([Ezra 10:7-8](#)).

Warumi, kama wavamizi wengine, walitumia uhamisho kama aina ya adhabu. Kwa mfano, Wayahudi walifukuzwa kutoka Rumi chini ya Mfalme Klaudio kutokana na mizozo ([Matendo 18:2](#)). Mwandishi wa Ufunuo alifukuzwa kwenda kisiwa cha Patmo wakati wa mateso ya Kirumi ([Ufunuo 1:9](#)). Aina kali zaidi za uhamisho zilijumuisha kutengwa kabisa kutoka eneo fulani, kupoteza uraia, na kunyang'anywa mali.

Tazama pia Diaspora ya Kiyahudi.

Fumbo

Mpango maalum ambao Mungu anafichua kwa watu wake. Katika vifungu vingi vya Biblia, inamaanisha mwongozo wa hekima wa Mungu kuhusu matukio ya dunia kuelekea kusudi la baadaye. Matumizi muhimu zaidi ya wazo hili ni kuhusu mpango wa Mungu kwa kifo cha Yesu. Hii haimaanishi siri ambayo Mungu anataka kuficha au kitu kilichochanganya sana kwamba hakuna mtu anayeweza kuelewa.

Biblia inatumia dhana ya fumbo zaidi ya mara 30. Baadhi ya vifungu muhimu zaidi ni pamoja na [Danieli 3:18-28; 4:6](#) (Septuaginta, tafsiri ya Kigiriki ya Agano la Kale); [Mathayo 13:11; Marko 4:11; Luka 8:10; Warumi 11:25; 16:25; 1 Wakorintho 2:7; 4:1; 15:51; Waefeso 1:9; 3:3-6, 9-12;](#)

[Wakolosai 1:26-29; 2:2; 2 Wathesalonike 2:7; 1 Timotheo 3:9, 16; Ufunuo 1:20; 10:7; 17:5-18.](#)

Fumbo katika Agano la Kale na Maandiko Mengine ya Kiyahudi

Katika kitabu cha Danieli, fumbo linahusu jinsi Mungu alivyomsaidia Danieli kuelewa ndoto maalum ya Mfalme Nebukadneza kuhusu siku zijazo. Hakuna mshauri wa mfalme (iwe ni watu wenye hekima, wachawi, au mtu mwingine yeyote) aliyeweza kufafanua ndoto hiyo. Lakini Mungu aliweza. Kama Danieli anavyosema, "kuna Mungu mbinguni ambaye hufunua mafumbo" ([Danieli 2:28](#)).

Utafiti wa hivi karibuni umebaini mawazo yanayofanana katika maandiko ya Kiyahudi, ikiwa ni pamoja na Nyaraka za Bahari ya Chumvi. Maandiko haya yanazingatia mipango ya Mungu kwa ajili ya siku zijazo, hasa kuhusu wakati wa mwisho. Watu mara nyingi hujiuliza maswali makubwa kama kwa nini mambo mabaya hutokea kwa watu wema. Kwa nini Mungu anaruhusu mateso ikiwa yeye ni mwema na mwenye nguvu? (Hili linajulikana kama tatizo la uovu.)

Waumini wanakabiliana na maswali haya hayo lakini wanaamini kwamba Mungu ana mpango. Waumini wanaamini kwamba siku moja, Mungu atafanya kila kitu kiwe wazi. Mungu ataleta haki. Wale ambao wameonewa watarejeshewa haki. Wale wanaofanya makosa watahukumiwa. Hii ni sehemu ya "fumbo" na ilikuwa muhimu katika maandiko wakati wa Yesu. Mungu anadhibiti kila kitu kinachotokea duniani. Hatimaye, mataifa yote yatafanya kile Mungu amepanga.

Fumbo katika Injili

Katika [Mathayo 13:11, Marko 4:11, na Luka 8:10](#), Yesu anatoa mifano inayofundisha kuhusu ufalme wa Mungu. Hadithi hizi zinaonyesha jinsi Mungu atakavyokamilisha kazi yake ya mwisho katika historia. Yesu anatumia mifano ambayo watu wanaweza kuelewa. Kwa mfano, anazungumzia wakati wa mavuno, ambao unawakilisha hukumu ya mwisho ya Mungu. Hii ndiyo sababu neno "fumbo" ni muhimu hapa.

Yesu anaeleza kwamba anatumia hadithi hizi kwa sababu mbili. Kwanza, zinasaidia kufafanua ukweli kwa kutumia mifano ya kila siku. Pili, zinatifcha maana kwa wale ambao hawako tayari kusikiliza.

"Fumbo" (ambalo Mathayo na Luka wanaita "mafumbo") linahusu maana ya kina ya mafundisho ya Yesu kuhusu ufalme wa Mungu.

Watu wanaokubali ujumbe wa Yesu wataelewa maana ya hadithi hizi. Lakini wale wanaokataa ujumbe huo hawataelewa maana yake na pia wanaweza kupoteza nafasi yao ya kusikia na kujibu ujumbe wa Mungu wa wokovu ([Mathayo 13:12-15](#)).

Mistari hii inaongoza kwa swalii jingine. Ikiwa Masihi (mteule wa Mungu) amekuja, kwa nini uovu bado upo duniani? Watumishi katika moja ya mifano walitaka kung'oa magugu. Magugu yanawakilisha uovu au watu waovu. Mwenye shamba anawaambia watumishi waache yamee hadi wakati wa mavuno. Wakati wa mavuno ni hukumu ([Mathayo 13:24-30](#)). Uwepo wa uovu duniani na jinsi Mungu atakavyoshughulikia hatimaye ni moja ya "fumbo."

Fumbo katika Kitabu cha Warumi

[Warumi 11:25](#) ni sehemu ya sehemu kubwa zaidi ya [Warumi 9-11](#). Sehemu hii inazungumzia watu wa Israeli na mustakabali wao. Kwa mara nyingine, kuna fumbo la tatizo la sasa na suluhisho lake la baadaye. Katika Warumi 9-11, tatizo ni kutokuamini kwa Israeli. Paulo anaita mioyo migumu ya Israeli wakati wa sasa "fumbo" ([Warumi 11:25](#)). Mipango ya Mungu haitazuiliwa, "na hivyo Israeli wote wataokolewa" ([Warumi 11:26](#)). Msisitizo wa Paulo juu ya makusudi ya Mungu umeunganishwa kwa karibu na wazo la "fumbo." Msisitizo huu unapatikana kote Warumi 9-11.

[Warumi 16:25](#) inawahusu watu wote. Paulo anaunganisha "Ufunuo wa siri iliyofichwa kwa muda mrefu" na "injili ya Paulo na tangazo la Yesu Kristo." Hapa, mtazamo unalenga zaidi kwenye maana ya kifo cha Yesu.

Fumbo katika Kitabu cha Wakorintho wa Kwanza

Kwenye [1 Wakorintho 2:7](#), Paulo anataja "hekima ya siri" ya Mungu. Muktadha ni ujumbe wa msalaba ambao Paulo anahubiri. Ujumbe huu haueleweki kwa wale wanaojiona wenye hekima lakini wamepotea. Ni "upumbavu" wa kile kinachohubiriwa ambacho huleta wokovu kwa waumini ([1:18-25](#)). Paulo hajitahidi kutangaza "hekima" ya kidunia. Anatoa "ujumbe wa hekima" kwa wale walio wakomavu kiroho ([2:6](#)). Kwa hawa, anazungumza "hekima ya siri" au "hekima katika siri" ([2:7](#)).

Kifungu hiki kinachunguza wazo la msingi la "fumbo" kwa kuunganisha mawazo na mapenzi ya

Mungu na kifo cha Yesu kama njia ya wokovu. Pia kinahusisha fumbo na mchakato wa historia au "watawala wa enzi hii" pamoja na malengo ya Mungu kuanzia nyakati za Agano la Kale hadi siku zizajo. [Wakorintho wa Kwanza 2:10](#) inasema kwamba Mungu ametufunulia mafumbo haya.

Kwenye [1 Wakorintho 4:1](#), Paulo anazungumzia jinsi hekima ya Mungu inavyotofautiana na hekima ya dunia ([3:18-23](#)). Paulo anaeleza kwamba Mungu amempa vitu viwili muhimu: ukweli maalum ambao ulikuwa umefichwa (fumbo), na jukumu la kutunza ukweli huu. Mungu alimwamini Paulo kushiriki ukweli huu maalum na wengine kwa uaminifu. Paulo anarejelea wazo hili tena katika [Waefeso 3:2-6](#).

Kwenye [1 Wakorintho 15:51](#), Paulo anazungumzia tena jinsi siri ya Mungu inavyohusiana na nyakati za mwisho. Hapo awali katika [2:9-16](#), Paulo alieleza kwamba wanadamu hawawezi kuelewa mipango ya Mungu kwa akili zao wenyewe. Hata hivyo, Mungu amewaonyesha waumini ukweli huu maalum.

Sehemu moja muhimu ya ukweli huu ni jinsi waumini watakavyojunga na Mungu. Paulo anaandika: "Sikilizeni, nawaambia fumbo: Hatatalala sote, lakini tutabertilishwa sote—kwa ghafla, kwa kufumba na kufumbua, kwa tarumbeta ya mwisho" ([1 Wakorintho 5:51-52](#)). Hii inamaanisha kwamba Yesu atakaporudi, baadhi ya waumini bado watakuwa hai. Mungu atawabadilisha waumini wote (walioko hai na waliokufa) kwa ghafla. Paulo pia anataja siri katika [13:2](#) na [14:2](#). Mistari hii ni sehemu ya mafundisho yake kuhusu karama za kiroho katika sura za [12-14](#). Karama hizi zinajumuisha kupokea ujumbe maalum kutoka kwa Mungu, hivyo ni sahihi kwamba Paulo anazungumzia fumbo hapa.

Fumbo katika Kitabu cha Waefeso

Kitabu cha Waefeso kinaanza na mfululizo wa kauli kuhusu kusudi la Mungu katika historia. Kauli hizi zinaishia katika uongozi wa ulimwengu wa Kristo "kuleta vitu vyote mbinguni na duniani pamoja katika Kristo" ([Waefeso 1:10](#)). Kauli hizi zinajumuisha maneno kama "alichagua," "alipanga," "mapenzi," "kusudi," "mpango," na "ushauri." Ni wazi kwamba haya ni mawazo yanayohusiana na neno "fumbo" katika maandiko ya Kiyahudi ya kale. Mawazo haya yanatoa mwanga juu ya matumizi ya Paulo ya kauli ya muhtasari: "Naye ametujulisha fumbo la mapenzi yake" ([1:9](#)).

Sehemu ya kusudi la Mungu ilikuwa kuunda mwili wa waumini. Aliwaleta katika uhusiano na yeye mwenyewe na kwa kila mmoja kupitia msalaba ([Waefeso 2:14-18](#)). Katika mwili huu, waumini wa Kiyahudi na wasio wa Kiyahudi (Mataifa) wamefanya viungo vya mwili mmoja. Mungu aliwafanya washiriki katika ahadi ya Yesu. Hii ni awamu mpya ya mpango wa Mungu uliofunuliwa. Paulo anaita hii "fumbo" ([3:6](#)). Kama ilivyotajwa hapo juu, Paulo mwenyewe ana jukumu la kuhubiri ukweli wa "fumbo" hili kwa uaminifu ([3:2-5](#); linganisha [1 Wakorintho 4:1-5](#)).

Fumbo katika Kitabu cha Wakolosai

Wakolosai inaendelea kuonyesha hisia ya uwajibikaji ya Paulo kuhusu "fumbo" hili. Hii sasa inatambulishwa na "neno la Mungu" ([Wakolosai 1:25-29](#)). Mara nyingine tena kuna wazo la kipindi cha historia kilichounganishwa na fumbo ambalo linajulikana tu kupitia Ufunuo. "Fumbo ambalo limefichwa kwa enzi na vizazi, lakini sasa limefunuliwa kwa watakatifu" ([Wakolosai 1:26](#)). Kama ilivyo katika Waefeso, kanisa ni kitovu cha kutekeleza fumbo la Mungu, "ambayo ni Kristo ndani yenu, tumaini la utukufu" ([Wakolosai 1:27](#)). Huyu Kristo anatangazwa kwa hekima, ili waumini waweze kufikia ukomavu ndani yake ([Wakolosai 1:28](#)). Waumini wa Kolosai wanaombwa kumwombea Paulo anapohubiri "fumbo" hili ([4:3](#)).

Fumbo katika Barua za Kichungaji

Imeelezwa wazi katika [1 Timotheo 3:16](#) kwamba "fumbo la utauwa" linajumuisha vipengele vya msingi vinavyohusiana na "fumbo" la Mungu kuleta haki duniani. Hata hivyo, mpango huu mkuu wa Mungu hauwezi kutekelezwa bila upinzani. Kuhusiana na ujio wa wakati wa mwisho, Paulo anataja tena fumbo. Wakati huu ni fumbo ovu linaloitwa "nguvu ya siri ya uasi" ([2 Wathesalonike 2:7](#)).

Fumbo katika Kitabu cha Ufunuo

Nguvu nyingine mbaya, "Babuloni Mkuu, Mama wa Makahaba," inatambulishwa katika kitabu cha Ufunuo na neno "fumbo" ([Ufunuo 17:5](#)). Inawezekana kwamba kuna nguvu zinazompinga Mungu ambazo matendo yake hayaeleweki kwa wanadamu. Hata hivyo, ukweli na nguvu za Mungu zitashinda hizi. Mungu analeta fumbo lake mwenyewe na kutimiza mpango wake.

[Ufunuo 10:6-7](#) inaelezea kukamilika huku. Enzi za kusubiri katika kuchanganyikiwa na uwepo wa uovu zimeisha. Malaika anatangaza, "Hakutakuwa

na kuchelewa tena!" Wakati umefika ambapo "fumbo la Mungu itatimizwa." Zingatia jinsi siri hii inavyobadilika katika muktadha huu. Zaidi ya ukweli, ni kitu ambacho kinaweza "kutimizwa" au "kufanikishwa."

Utimilifu huu mkubwa wa historia unakubaliana na kile ambacho Mungu alifunua "kwa watumishi wake, manabii." Fumbo hii ni mpango wa hekima wa Mungu. Inaongoza historia na inafunuliwa katika utimilifu wake. Inaonyesha jibu la Mungu kwa tatizo la uovu. Inaonyesha jibu la Mungu kwa nguvu za uovu zinazompinga. Inatangaza maana ya tukio kuu katika historia, kifo cha Yesu. Inaonyesha matokeo ya ufufuo katika mabadiliko ya mwisho ya waumini wote katika kuja kwa Kristo.

Fundi

Fundi ni fundi stadi au mtu anayefanya vitu kwa mikono yake. Toleo la Mfalme Yakobo linatumia neno "fundi" katika [Mwanzo 4:22](#); [1 Mambo ya Nyakati 29:5](#); [2 Mambo ya Nyakati 34:11](#); na [Isaya 3:3](#).

Tazama Kazi.